

NÄKYMÄTÖN KÄSI JA KIELITIETEEN EPISTEMOLOGIA

Saksalaisen germanistin Rudi Kellerin vaatimattoman näköinen ja eksoottisella kielellä kirjoitettu pokkari *Sprachwandel* (1990) olisi hyvinkin voinut jäädä vain yhdeksi monien joukossa. Minullekin näin olisi saattanut käydä, ellei Raimo Anttila olisi ehdottanut, että arvostelisin kyseisen kirjan. Suostuin, sillä kirjan alaotsikko *Von der unsichtbaren Hand in der Sprache* vaikutti mielenkiintoiselta.¹ Vertautuisiko kielen muutosdynamikka markkinadynamikkaan? Oli joka tapauksessa käynyt varsin ilmeiseksi, että vaikka moni lingvisti haaveksiikin kielen muutoksen algoritmin löytämisestä, tutkijan on arkielämässä tyytyminen erilaisiin funktionaalis-teleologisiin tai rationaalisiin jälkikäteisselityksiin. Hyvän yhteenvedon tilanteesta antaa Esa Itkonen (1981).

Tämän kirjoituksen tarkoituksena on esitellä »näkömätön käsi» -selitystä, sen taustaa ja soveltuvuutta kielen muutoksen ja elämän tarkasteluun. Samalla pyrin ottamaan kantaa ja vastaamaan Esa Itkosen (1995; 1998) ja Urho Määtän (1998; 1999) esittämiin kriittisiin huomioihin. En pyri toimimaan Kellerin äänitorvena, sillä näkemyksemme eivät varsinkaan enää ole välttämättä kaikessa yhteneväiset. Oma kantani on, että näkömätön käsi ei sinänsä riitä kielen ontologiaksi eikä kielitieteen epistemologiaksi. Käsittelen tätä ontologista ja epistemologista riittämättömyyttä muualla (Nyman 2000).

Strukturaalikielitieteen ja jo sitä ennen kielisukulaisuuden eksplikointiin suuntautuneen nuogrammaattisen tutkimuksen perinteessä kielen muutosta on pyritty tarkastelemaan ja selittämään makrotasolta. Tämä näkökulma on korostanut kielen koodinluonetta ja nostanut tutkimuskohteeksi standardikielen, varsinkin kirjoitetun standardin. Näin tiedostavan tarkastelun kohteeksi on tullut jo kertaalleen tiedostuksesta syntynyt kielenpar-

¹ Keller (1990) sai osakseen enimmäkseen myönteistä palautetta — seikkaperäisimmistä arvioista mainittakoon Anttila (1992); Adamska-Salaczniak (1993); Nyman (1994b) — ja niinpä teos ilmestyikin maailman markkinoille myyntitihentämissä kuosissa Brigitte Nerlichin englanninnoksena (Keller 1994). Tämän jälkeen näkömätömän käden idea onkin saanut lingvistisiä sovelluksia; esim. Geeraerts (1997), García (1998).

si. Tässä perinteessä² on korostunut kielen systeeminen suljettuus ja kielisysteemin sisäiset muutokset. Näkymätön käsi -selitys pyrkii tuomaan mukaan yksilö- ja arkisen mikrotason, siis korostamaan kielen ja muutoksen prosessiluonnetta ja sitä, että *langue* muuttuu ja säilyy vain *parolen* kautta. Sikäli kuin kielen muutokseen liittyy poliittista hegemoniaa, ideologiaa, valtaa ja sen ihailua, se näkyy parhaiten mikrotasolla, kielellisessä käytäytymisessä, erilaisina valintoina ja hylkäämisinä (vrt. hyperkorrektismit, prestiisimuodot jne.) Vaikka tällainen empiirinen tutkimus voi olla vaikeaa, usein mahdotontakin, *parole*-näkökulma on kielen ja sen muutoksen ontologiassa ja epistemologiassa käsitteellisesti välttämätön. Näkymätön käsi edustaa *parole*-näkökulmaa, mutta tässä kirjoituksessa tuodaan korostetusti esiin myös *langue*-näkökulman välttämättömyys. Oikeastaan *langue*–*parole*-pari ovat toisiaan täydentäviä analyttisiä näkökulmia kielen »ruumiillisuuteen», joka saa elinvoimansa kielellisistä »markkinoista».

NÄKYMÄTÖN KÄSI -SELITYS

Termi *näkymätön käsi* (NK) on peräisin moraalifilosofi ja kansantaloustieteilijä Adam Smithilta (1723–1790), mutta itse ilmiö on yhtä vanha kuin ihmiskunta — tai tavallaan vieläkin vanhempi.³ NK on varsinkin 1970-luvulta lähtien irtautunut liberalistisesta taloustieteestä sosiaalisesti vaikutukselliseksi kehkeytyvien ilmiöiden yleiseksi selitysmalliksi (Nozick 1974; Ullmann-Margalit 1978). Kyse on ihmisten tahallisista, sinänsä järkevistä teoista koituvista tahattomista sivuvaikutuksista, joita ei voi palauttaa kenenkään yksilön intentioihin. Jokapäiväiseen arkielämään vaikuttaessaan nämä »sosiaaliset tuotokset», kuten olen niitä nimittänyt (Nyman 1995: 345), saattavat tulla semioosin ja rationalisaation kohteeksi: uusille ilmiöille on yleensäkin löydettävä syy — joskus syntipukki tai muu fantasma — ja merkitys, eivätkä NK-ilmiöt tee tässä suhteessa poikkeusta. Sosiaaliin tuottamuksiin on jokaisella niiden vaikutusalaan joutuvalla ennen pitkää jokin asenne. Esimerkki NK-ilmiöstä on suljetun tilan taustamelutason nousu vaikkapa

² Ei sovi unohtaa, että tämän kielikoodia (*langue*) ja kansallisen kieliyhteisön yhtenäisyyttä korostavan perinteen rinnalla tai (tieteensosiologisen prestiisin kannalta tarkasteluna) alapuolella on koko ajan kulkenut kielellistä vaihtelua tutkiva perinne, jota edusti aluksi dialektologia eli murremaantiede. Tämän rinnalle on 1960-luvulta alkaneen variaatiotutkimuksen (ks. Labov 1972) myötä tullut kielen sosiaalista vaihtelua tutkiva suuntaus. Kansallisten tieteiden kannalta edustavia mikrotason tutkimuksia ovat esimerkiksi T. Itonen (1970; 1971), Paunonen (1974a; 1974b; 1976a), Palander (1987), Juusela (1989), Lindgren (1993), Laakso (1996) jne. Lisää tutkijoita ja kirjallisuutta mainitsevat esim. Paunonen (1976b) ja Määttä (1994). (Olen kiitollinen Virittäjän anonyymille arvioijalle yllä mainitun kirjallisuuden suosittelusta. Hänen ansiotaan niin ikään on se, että havaitsin tämän alaviitteen aiheellisuuden.) Variationistisen kirjallisuuden lisäksi mainittakoon myös 1980-luvulta vilkastunut keskusteluntutkimus, joka auttaa hahmottamaan arjessa muhivia muutospaineita ja *parole*-näkökulman kiinnittymistä moninaiseen tilannedynamiikkaan; ks. esim. Hakulinen (toim. 1988; 1996), Tainio (toim. 1998). Unohtaa ei liioin sovi kielellisten kontaktien tutkimusta, joka paljastaa kielen käytön ja muutoksen taustalla olevia ekologisia tekijöitä, joilla ei useinkaan ole mitään tekemistä funktionalistien korostaman kielikoodin toiminnallisuuden ja ylläpidon kanssa; ks. esim. Sarhimaa (1999).

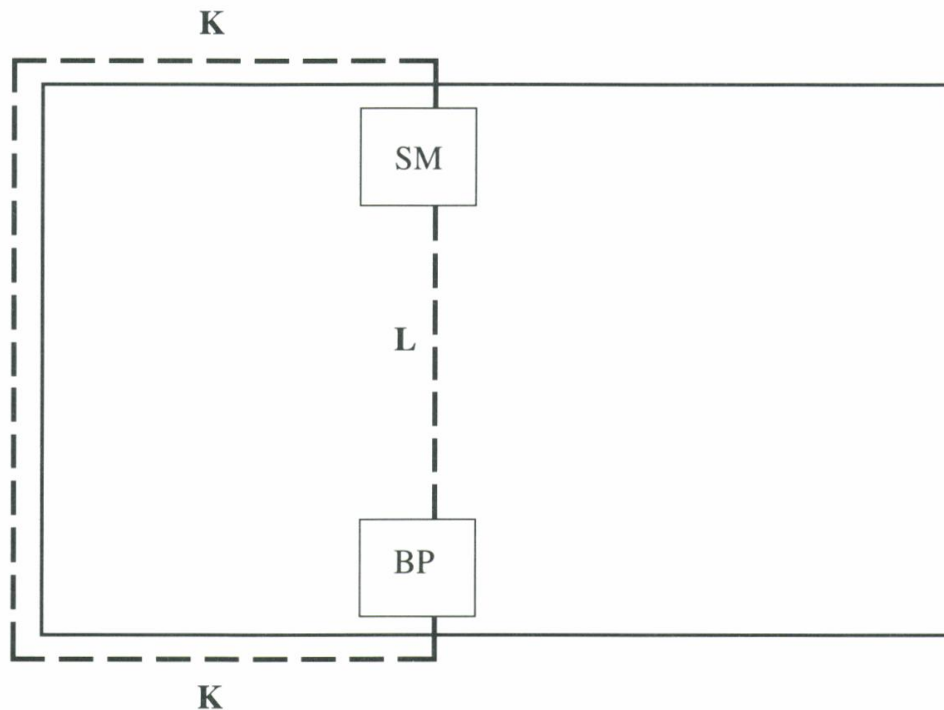
³ Kreikkalais-roomalaisessa antiikissa tällaisia ilmiöitä yritettiin selittää viittamalla jumalalliseen tai yli-inhimilliseen järkeen (kr. *logos*), kaitselmukseen (lat. *providentia*; kr. *pronoia*) tai kohtaloon (*fatum*; *heimarmene*). Viimeksi mainitun Cicero sanoo aiheutuvan, »kun syyn syyhyn liittyminen synnyttää itsestään asiantilan» (*cum causae causa nexa rem ex se gignat*; Cic. *de divinatione* 1,125). Historioitsija Thukydeella *tykhe* 'sattuma' tarkoitti historian yllättävää käännettä, joka on yksilöiden ennakoinnin ja suunnitelmien tavoittamattomissa (Kajanto 1957: 14).

cocktail-kutsuilla. Olen kuvannut tätä tilannetta praktisen syllogismin avulla (Nyman 1994b: 243):

- A: X haluaa, että hänen puhekuumppaninsa kuulee, mitä hänellä on sanottavanaan.
B: X uskoo, että hänen puhekuumppaninsa ei kuule, ellei hän korota ääntään.
Siis: _____
C: X korottaa ääntään.

Voimme kutsua **A**:ta wrightiläisittäin rationaalisen toimijan »volitionaaliseksi tilaksi», **B** taas on tekijän »episteeminen tila» (ks. Itkonen 1998: 27). Kun jokainen menettelee samalla tavalla yksilörationaalisesti kuin muutkin, niin tahattomana, kaikkien viihtyvyyteen vaikuttavana tuottamuksena on taustamelutason vähittäinen kohoaminen ja jokaisen yksittäisen toimijan varsinaisen päämäärän — kuulluksi tulemisen — toteutumismahdollisuuden heikkeneminen. »Kansanomaisesti» ajatellen melun syynä on tietysti se, että »kaikki muut» puhuvat niin kovaa, mutta NK-selityksen mukaan kyseessä on tahaton yhteistuottamus, joka ei ole ollut kenenkään volitionaalisena tilana ja johon jokainen toimija suhtautuu ja reagoi yksilörationaalisella, oman episteemisen tilansa mukaisella tavalla.

Taustamelutason kohoaminen on tavattoman suoraviivainen, epätyypillinenkin, esimerkki NK-ilmioistä. Kuvaavampi esimerkki NK-selityksestä on oikopolun vähittäinen tallaantuminen ruuhon useiden yksilöiden valitessa saman oikaisureitin. Kuvitellaan kuvion esittämä tilanne.

Kuvio. Oikopolun syntyminen. (BP = bussipysäkki; SM = supermarket; **K** = katurakenteen mukainen normireitti; **L** = lyhyempi reitti nurmikon poikki.)

Bussipysäkiltä (BP) johtaa katurakenteen mukainen reitti **K** supermarketiin (SM). Linnuntietä **L** matka olisi lyhyempi, mutta bussipysäkin ja supermarketin välillä on kaunis ruohomatto. Yksi ja toinen arkikiireissään valitsee lyhyemmän reitin **L**, johon vähitellen syntyy ruohon kulumisen seurauksena polkeutuma bussipysäkiltä supermarketiin ja takaisin. Osa bussipysäkillä pois jäävistä supermarketin asiakkaista valitsee kiltisti normaatiivisen reitin **K**, osa taas suorittaa seuraavan praktisen päättelyn:

- A: Haluan päästä mahdollisimman nopeasti supermarketiin, koska minulla on kiire.
 B: Mahdollisimman nopea reitti on suoraan ruohikon poikki **L**.
 Siis: _____
 C: Valitsen **L**-reitin.

NK-selitykselle on leimallista, että tuottamus (tässä tapauksessa ruohoon syntyvä polkeuma) ei ole kenenkään yksilötoimijan intention sisältönä. Vana syntyy tahattomana tuottamuksena, sillä kenenkään yksilön tarkoituksena ei ollut polun teko.

Tämä esimerkki antaa aiheen muun muassa seuraaviin huomioihin. Ensiksikin **K**-reitti on julkinen normi, kun taas **L** ei ole. Jos tie- ja katuverkosto on normijärjestelmä, niin **K** kuuluu järjestelmään, **L** taas ei lähtötilanteisesti siihen kuulu, vaan se on rakenteistuva uudennos. Koska **L**-reittiäkin käytetään, **K** ja **L** ovat toistensa variantteja. Voimme siis todeta, että variaatio sisältää normeja, mutta kaikki variaatio ei ole normijärjestelmän sisäistä, vaan osa on dynaamisesti kehkeytyvää. Toiseksi, normi on historiallisesti rakenteistunutta muotoa, jolla on aineellinen »substraattinsa». Normi syntyy semioosissa ja semioosista, mikä puolestaan NK-ilmiöissä edellyttää emergenssiä, jossa aines näyttäytyy ja ilmenee jotenkin järjestyneenä ja rakenteisena. Polkeutuma on emergentti ilmiö, sikäli kuin se pystyy »vaikuttamaan takaisin», niin että se käsitetään, käsitteellistetään ja valitaan poluksi: »Tässähän kulkee polku. Seurataan sitä.»

Polun syntymisen taustalla on sama mekanismi, joka Adam Smithin *Kansojen varallisuus* -teoksen klassisessa tekstikohdassa tehokkaasti kartuttaa yhteiskunnan vuotuista tuloa sen kautta, että kukin yksilö saa käyttää pääomaansa hänelle itselleenärkevimmällä tavalla:

[Yksilö] ei kylläkään yleensä pyri edistämään yleistä etua, eikä tiedä, miten paljon hän sitä edistää. Antamalla kotimaisen tuotantoelämän kannattamiselle etusijan ennen ulkomaista hän etsii vain omaa turvallisuuttaan; ja ohjaamalla tätä tuotantoelämää sillä tapaa, että sen tuoton arvo olisi mahdollisimman suuri, hän etsii vain omaa voittoaan, ja häntä johtaa tässä samoinkuin monissa muissakin tapauksissa näkymätön käsi edistämään tarkoituserää, johon hän ei millään tavoin pyrkinyt. Eikä aina ole yhteiskunnalle haitaksi, ettei hän siihen pyrkinyt. (Smith 1933 [1776]: 549.)

Smith käyttää NK-metaforaa jo 17 vuotta aikaisemmin ilmestyneessä teoksessaan *The Theory of Moral Sentiments* (1759: 4.1). Smithiläisessä liberalismissa mikrotason itsekkyys johtaa makrotason hyvinvointiin, vaikka tämä ei ole missään vaiheessa yksittäisten taloudellisten toimijoiden volitionaalisenä tilana. Smithillä näkymätön käsi on siis hyväntekijä. Metateoreettiselta kannalta näkymättömän käden väitetty siunauksellisuus on NK-

selitykseen olennaisesti kuuluva yllätysmomentti, yhteisöllisesti vaikuttava ilmiö, jonka aikaansaanti ei ole ollut kenenkään yksittäisen toimijan volitionaalisenä tilana. Sinänsä kuitenkin emergenttien NK-tuottamusten hyvyys tai pahuus, siunauksellisuus tai vahingollisuus, on kontingenttia ja näkökulmaista. Inhimillinen tulkitsija on kaiken mitta. Kuvaava esimerkki on niin sanottu harmaa talous, joka syntyy monien toimijoiden yksilörationaalisesti yrittäessä selvitä niin vähillä henkilökohtaisilla menoilla ja maksuilla kuin mahdollista. Tästä itsekkyydestä emergoituva talouden »alamaailma» ei ole yhtä kiitelty kuin virallinen liberalistinen talous. Kuitenkin joissakin yhteiskunnissa tämä on ainoa selviämistrategia monille ihmisille. Jälleen tuomio on näkökulmasta ja historiallisesta tilannekontekstista riippuvainen.⁴

Määrän kertymiseen — vrt. kriittiseen massaun, *bandwagon*-efektiin jne. (ks. loppulukua) — perustuvana evolutionaarisena selektiomekanismina NK ei sinänsä toteuta mitään päämäärää. Siksi se ei myöskään voi olla teleologinen selitys. Anttila (1992: 217; 1993) tosin huomauttaa, että tämä on melko rajoittunut kuva teleologiasta, ja viittaa peircelandaiseen *potency of present possibilities* -teleologiaan, jossa päämääränä on symboli (ks. myös Shapiro 1991: 47). Nähdäkseni NK kyllä tuottaa *present possibilities* semioosin raaka-aineeksi, mutta NK:n kausaalinen osa on puhtaasti mekaaninen prosessi (»jos melutasoon x db lisätään y db, niin melutaso kohoaa z db:iin»), joka on periaatteessa kuvattavissa matemaattisella funktiolla (Leggett ja Northwood 1960). Sama pätee ruohon polkeutumisesta vähitellen emergoituvaan vanaan. Tällaisen kertymäprosessin jossakin vaiheessa seuraus muuttuu syyksi; esimerkiksi funktionaaliseksi syyksi (*ratio*), jolloin historiallis-geneettisesti tahaton kollektiivituottamus tulee valinnan kohteeksi (esim. »menäänpä tätä polkua pitkin!«). Semioosin kautta määrä muuttuu laaduksi.

ENTÄ KIELI?

Edellä on luonnehdittu NK-mallin yleistä rakennetta sekä sen käyttökelpoisuutta sosiaalisesti vaikuttavien ilmiöiden synnyn selittämiseen. Koska NK-mekanismi on hyvin keskeinen tekijä sosiaalisten ja kulttuuristen rakenteiden kehkeytymisessä, olisi äkkiseltään varsin outoa, jos näkymättömällä kädellä ei olisi minkäänlaista sijaa kielellisen muutoksen selittämisessä ja kielen elämän tarkastelussa. Sekä Itkonen (1995; 1998) että Määttä (1999) ovat muutoin erinomaisissa artikkeleissaan kuitenkin kyseenalaistaneet NK-selityksen lingvistisen relevanssin. Itkosen mukaan NK ei tuo mitään uutta hänen esittämänsä rationaaliseen selitykseen. Yritän tehdä ilmeiseksi, että asianlaita on pikemminkin toisinpäin. Määttä taas pitää NK-selitystä liian kausaalisena. Yritän myös osoittaa, ettei NK ole mitenkään yhteensopimaton Määtän emergentismin kanssa. Lopuksi perustelen sitä käsi-

⁴ Smithin liberalismilla ei ole mitään tekemistä nykyisen uusliberalismin kanssa. Smithiläistä liberalismia luonnehtii kulujen sisäistäminen (tuottaja kantaa tuotantokustannukset ja sisällyttää ne sitten myyntihintaan), paikallisuus (valtio taloudellisen toiminnan rajana; voitot sijoitetaan kotimaahan) sekä yksilöiden interaktio, keskinäinen riippuvuus ja »sympatia», kun taas uusliberalismia luonnehtii globalisaatio (»pääomalla ei ole isänmaata») ja kulujen ulkoistaminen (voitot yksityisiä, kulut — esim. ympäristön saastuminen — yhteisiä). Ks. Saastamoinen (1998). Yhtä kaikki on ideologinen asia, tulkitaanko liberalistisen kansantalouden ja uusliberalistisen maailmantalouden tuotokset siunaukseksi vai kiroukseksi. Joskus tehdään ero *invisible hand* vs. *invisible backhand*, joista toinen tuottaa siunausta ja toinen taas vahinkoa (ks. esim. Brennan ja Pettit 1993: 192, 205-205). Tämä dualismi on perusteeton, sillä mekanismi on kummassakin tapauksessa sama.

tystäni, että Ferdinand de Saussuren *langue–parole*-dikotomia on käsitteellisesti välttämättömän sinänsä aivan oikeutetusta »kieli on toimintaa» -korostuksesta huolimatta.

RATIONAALISEN SELITYKSEN ALITAJUINEN RATIONAALISUUS

Itkosen mukaan »[l]anguage is first and foremost a social phenomenon» (1984: 204) ja »linguistic change is social change» (mp. 205).⁵ Sosiaalisen muutoksen päätyyppi on hänen mukaansa sellainen, jossa muutos on »the unintended collective result of an indefinite number of individual often antagonistic actions» (mp.) — siis NK-ilmiö — ja näin ollen odottaisi samaisen mallin soveltuvan myös kielellisen muutoksen selittämiseen. Itkonen katsoo kuitenkin NK-mallin tässä redundantiksi ja epäinformatiiviseksi:

Koko näkymättömän käden mielenkiinto piilee siinä, että yksittäisten tekojen kokonaisvaikutus on **yllättävä** eli jotain sellaista, mitä ei olisi voinut päätellä teoista itsestään. [–] Tämä ehto täyttyykin niissä tapauksissa, joiden yhteydessä yleensä viitataan näkymättömään käteen. Mutta tämä ehto **ei** täyty kielellisen muutoksen yhteydessä. Ja syy on se, että [–] kielen muutos kollektiivisena ilmiönä on tulosta **samanlaisista** yksittäisistä intentioista. Kun jokainen tekee A, niin kaikki tekevät A (vaikka kukaan ei välttämättä olisikaan pyrkinyt siihen, että kaikki tekisivät A). Kun jokainen swahilin puhuja analysoi *kitab*-sanan muotoon *ki-tabu* ja muodostaa sille monikon *vi-tabu*, niin seuraus on se, että samat muutokset tapahtuvat swahilin kielessä. Mutta tämä on täysin triviaalia. (Itkonen 1998: 32; tähdennykset alkuperäisiä.)

Swahiliesimerkki on tietysti standardiswahilia, joka on huollon ja suunnittelun aikaansaama artefakti, kuten esimerkiksi suomen kirjakieli. Periaatteessa olisi kiintoisaa tietää enemmän arabin *kita:b*-sanan lainautumisesta ja leviämisestä swahilin eri murteisiin ennen standardisaatiota. Sikäli kuin *vitabu*-monikon leviäminen oli kuvatonlaisen vaihtoehtojen ja homogeeninen »kollektiivinen teko», kyseessä oli varsin epätyypillinen lainautumisprosessi. Olipa miten oli, tästä yhdestä esimerkistä ei suinkaan seuraa, että NK-selitys olisi yleensäkin liikanainen lainautumisten ja muunlaisten kielellisten uudennostojen tarkastelussa. Esimerkiksi ruotsissa vokaalipäätteiset lainasanat sellaiset kuin *hobby*, *taxi*, *euro* jne. taipuvat potentiaalisesti sekä *en-* että *ett-*sukuisina. Suomen *talkoo*-sana on lainautunut suomenruotsiin kilpailevina variantteina *en talko* ja *ett talko* (ks. Reuter 1996: 138–141). Lainautumistilanteissa on usein keskenään kilpailevia lokaalisia ratkaisuja (ks. esim. Welna 1980). Mitä tulee muunlaisiin uudennoksiin, puhesuomen omistusliitesysteemi on muutostilassa, jossa uusi kilpailee vanhan järjestelmän kanssa (ks. Paunonen 1995). Syntaktinen rakenne sellainen kuin *alkaa satamaan* on selvästi juurtunut arkikielen. Juurtumista ei olisi voinut päätellä yksittäisistä teoista, joten tässäkin on kyseessä NK-ilmiö: juurtuminen johtuu paljosta käytöstä, ja paljo käyttö taas juurtumisesta. NK-yllätyksellisyys ei ole aina kirjaimellisesti yllätyksellistä. Riittää, että — kuten Itkonen toteaa — kokonaisvaikutusta ei voi päätellä yksittäisistä teoista. NK-tuottamus on siis emergenttiä.

Itkosen mukaan kielelliselle muutokselle oikeutta tekevä selitysmalli on rationaalinen

⁵ Tämä oli tervetullut kannanotto tilanteessa, jossa generatiivinen historiallinen lingvistiikka piti kielellisen muutoksen tyssijana mentaalikielioppia. Ks. Itkonen (1984: 204–205).

selitys (1982; 1983: 201-211; 1984; 1998: 27–33). Teko on rationaalinen, jos on osoitettavissa päämäärä (volitionaalinen tila), jonka toteuttamiseksi kyseinen teko on toimijan uskomuksen eli episteemisen tilan mukaan omiaan eli adekvaatti keino. Kaikkinaista kielellistä ja ei-kielellistä arkikäyttäytymistä voidaan selittää rationaalisesti — esimerkiksi praktista syllogismia käyttäen — mutta on huomattava, että kielellisen muutoksen rationaalisessa selityksessä muutos katsotaan keinoksi ratkaista koodia piinaava dysfunktio eli toiminnallinen ongelma (Itkonen 1998: 29). Esimerkiksi »yksi merkitys, monta muotoa»-tilanne saattaa olla tällainen ongelma. Kielen muutoksen rationaalisessa selityksessä jokaisen kieliyhteisön jäsenen volitionaaliseksi tilaksi postuloidaan »yksi merkitys, yksi muoto»-tilanteen aikaansaanti tai säilyttäminen, ja muutos tulkitaan adekvaatiksi keinoksi haluttuun tilanteeseen pääsemiseksi. Muutos on tässä katsannossa siis jokaisen puhujan yksilöllisen episteemisen tilan mukainen keino.

Muutoksen Itkonen katsoo kieliyhteisön kollektiivisesti suorittamaksi teoksi,⁶ mutta hän pitää itsekkin kyseenalaisena, voidaanko kielellisen muutoksen yhteydessä sentään puhua kieliyhteisön yhteisestä päämäärästä: »Rather, the collective aspect seems concentrated on the social control that weeds out unacceptable innovations» (1984: 206). Sosiaalinen kontrolli siis kitkee pois epäkelvot uudennokset.

On kuitenkin huomattava, että sosiaalisen kontrollin ehdoilla suoritettujen kielellisten tekojen päämääränä ei välttämättä ole muutos, vaan kielelliset teot palvelevat kaikenlaisten sosiaalisesti kontrolloitujen odotusten ja käytösten konformistista toteuttamista. Sosiaalinen kontrollihan on virallisten ja epävirallisten, kirjoitettujen tai kirjoittamattomien sanktioiden järjestelmä, joka vartioi yhteisöllisten käyttäytymissäntöjen ja tapanormien noudattamista sekä hinnoittelee sosiaalisesti näihin kohdistuvat niin rikkomukset kuin pitämykset. Kielenkäyttäjien volitionaaliseksi tilaksi määrittyäkin näin ollen, paitsi arkikuvioidensa toteuttaminen viestinnällisellä ja muulla sosiaalisella vuorovaikutuksella, myös yhteisöllisesti sanktioituneiden rangaistusten välttäminen tai palkintojen tavoittelu, mikä tapahtuu erilaisten tyyli- ja rekisterivalintojen sekä koodinvaihtojen avulla. Näin kielellinen muutos saattaa siis syntyä yksilökohtaisesta arkeen sitoutuneesta tai muuten näköalattomasta konformismista, olipa tämä konformismi sitten kuinka trendikästä tahansa. Tämä näkemys riistää kielellisiltä muutoksilta niiden tehtävän ja luonteen koodin toiminnallisten ongelmien yksilörationaalisina ratkaisuina. Tähän ehkä yllättäväänkin päättelyyn meidät johtaa Itkonen oma todistelu.

Kielellisen muutoksen rationaalisessa selityksessä muutos tulkitaan keinoksi ratkaista jokin koodissa oleva toiminnallinen ongelma. Tässä mallissa kielenkäyttäjä siis uskoo kielellistä muutosta toteuttavan teon adekvaatiksi oman volitionaalisen tilansa (esim. yksi merkitys, yksi muoto -ihanne) toteuttamiseksi. Kielen muutos on kollektiivinen teko, jonka jokainen kieliyhteisön jäsen suorittaa samassa episteemisessä ja volitionaalisessa tilassa. Toisaalta Itkonen kuitenkin korostaa, että kun prototyypinen rationaalinen selitys esittää ongelman ratkaisemisen tietoisien harkinnan ja päätöksenteon tuloksena, tämä piirre puuttuu kielellisestä muutoksesta (1982: 94; 1998: 27–28). (Tämä on mielestäni aivan oikea kanta, joskin täydentäisin sitä Määtän (1999) yleiseen argumentointiin yhtyen ajatuksella, että

⁶ Viitteenä tässä on sosiologi Neil Smelserin (1962) kehittämä kollektiivisen käyttäytymisen malli, jonka Itkonen havaitsee ja hyväksyy kielellisen muutoksen sosiologiseksi vastineeksi. Smelserin mallista ks. Itkonen 1983: 202–203; 1984: 205–206; Nyman 1994a: 165–169.

kielenhuoltajien harkitsemat muutosehdotukset edustavat juuri tällaista aitorationaalista muutosta.) Kielellisessä muutoksessa ei siis olekaan kysymys »päätöksentekorationaalisuudesta», vaan kyseessä on tiedostamaton rationaalisuus (*unconscious rationality*). Selvästikin tämä käänne muuttaa kielenkäyttäjän roolin täysin, sillä kielentutkijan epistemologisesta näkötorjastaan jälkikäteen postuloima funktionaalinen ongelma (*explanans*) ratkaisuiheen (= muutos; *explanandum*) vastaavat vain kontingentisti tavallisen kielenkäyttäjän volitionaalisia ja episteemisiä tiloja. Tämän Itkonen itsekin oikeastaan myöntää:

The linguistic community could be said to act as a rationality filter on innovations and abductions. The end result is that the community as a whole seems to change its language. On closer inspection, however, this result turns out to be an aggregate of innumerable individual actions performed under social control. (Itkonen 1982: 211 = 1998: 33.)

Kieliyhteisö siis näyttää — lingvistin epistemologisesta näkötorjasta katsoen — muuttavan kieltään, mutta tässä on selvästikin kyseessä puhetapa, jonka väittäisin johtuvan kielen organismimetaforasta (ks. jäljempää). Rationaalisuusfilteri käsitteellistää väitteen, että »sosiaalinen selektio tuottaa olennaisesti samat tulokset kuin yksilörationaalisuus» (Itkonen 1982: 93). Mutta kielellisessä muutoksessahan yksilörationaalisuus on alitajuista, joten sosiaalisena selektionakin kielellinen muutos on vain kontingentisti päätöksentekorationaalista: muutoksen synnyn ja leviämisen ei välttämättä tarvitse johtua tarpeesta tuottaa lokaalisesti toimiva ratkaisu koodissa olevaan funktionaaliseen ongelmaan.

Kielellisen muutoksen rationaalisessa selityksessä kielen rakenteiden — joiden käyttöä kielen sosiaaliset säännöt ohjaavat — katsotaan syntyneen funktionaalisista tarpeista. Tässä katsannossa kieli kokonaisuudessaan on ikään kuin organismi, jonka osat ovat toiminnallisesti perusteltuja. Voidaan kuitenkin väittää, että kielessä ei ole mitään ehdottoman välttämätöntä. Kieleen saattaa esimerkiksi syntyä kilpaileva kieliopillinen merkitsin funktiolle, jolla on jo merkitsin. Taivutuspäätteet ovat usein kontekstissaan redundanteja, ja joskus uuden kieliopillisen kategorian tai merkitsimen synty on saattanut jopa lisätä monitulkintaisuutta (ks. Bybee, Perkins ja Pagliuca 1994: 297–300; Lindstedt 1995). Voidaan jopa väittää — ja on väitettykin (Bybee ym.: 298) — ettei mikään kieliopillinen kategoria ole välttämätön. Voidaan siis sanoa, että kielen rakenne on vain sattumoisin kommunikatiivisen tarpeen sanelemaa. Tämä ilmenee siinäkin, että historiallisesti syntyneet rakenteet ja elementit saattavat saada uusia tehtäviä (ks. esim. Anttila 1975; Lass 1990). Toisaalta kielellisessä muutoksessa kehkeytyneet rakenteet ja käytännöt ovat funktionaalisesti perusteltuja sikäli kuin ne ovat toimineet kyllin hyvin »lisääntyäkseen» eli uusin- tuakseen arkikäytössä. Tällaiset kehkeytymät ja variantit ovat kyllin hyviä eli kelpoisia. Toiminnallisuuden perusteluksi riittää siis kelpoisuus.

Muutaman vuoden takaisessa artikkelissani (Nyman 1994a) tarkastelin kielen muutoksen rationaalista selitystä sivuuttaen tiedostamattoman rationaalisuuden. Suhtauduin siis varsin kirjaimellisesti teesiin, että kielellinen muutos on kieliyhteisön kollektiivisesti suorittama teko koodin funktionaalisen ongelman ratkaisemiseksi. Kun Itkonen (1983) lisäksi lanseerasi Smelserin (1962) kollektiivisen käytöksen teorian kielellisen muutoksen rationaalisen selityksen sosiologiseksi vastapariksi, oletin tarkoitetuksi kielelliseksi toimijaksi ryhmään tai yhteisöön ylisitoutuneen »toopen» (*dope*), jollaiseksi Harold Garfinkel aikoinaan parsonslaisen toimintateorian psykologisesti riisuttua toimijaa luonnehti

▷

(ks. Heiskala 1994a: 114; 1994b: 160). Puhtaimmillaan mallin postuloima kielellinen toimija olisi peli- ja päätöksentekoteorian rationaalinen agentti, jolla on yhtä vähän miinää, asenteita ja emootioita kuin talousteorian toimijalla (*homo oeconomicus*). Kun jälkimmäisen volitionaalisenä tilana on järkiään voiton maksimointi, edellisellä on yksi merkitys, yksi muoto -ihanteen maksimointi.

Tiedostamattoman rationaalisuuden huomioon otto kuitenkin muuttaa mallia ratkaisevalla tavalla evolutionaariseen ja ei-teleologiseen suuntaan, vaikka Itkonen päinvastaisen suuntaisuuden puolesta puhuukin:

Varsin yleisessä käytössä olevat funktionaaliset selitystyytit voidaan (biologian ulkopuolella) tarkentaa tai terävöittää juuri rationaaliseksi selityksiksi. Kyseessä oleva rationaalisuus on tietysti alitajuista. (Itkonen 1998: 27.)

Sosiaalinen selektio eli valikoituminen on lukemattomien yksilöllisten tekojen ja tekemättä jättämisten kertymä. Jos sosiaalisen selektion rationaalisuus on tiedostamatonta, tutkijan jälkeinpäin selittämä valikoitumisen »perimmäinen» syy on vain sattumoisin voinut olla yksilötoimijoiden voluntaarisena tai episteemisenä tilana. Erittäin selvästi tämä ilmenee homonymian välttämiseen vetoavissa selityksissä. Ei ole luontevaa ajatella, että homonymisista pareista — Kellerin (1990: 127) esimerkki on *englisch*¹ 'enkelin; enkelimäinen' ja *englisch*² 'englantilainen' — toinen olisi heitetty yli laidan ihannetilaan yksi merkitys, yksi muoto pääsemiseksi. Selvästikin toisen (*englisch*²) valikoituminen oli seurausta siitä, että sitä käytettiin paljon, kun taas toisen (*englisch*¹) katoaminen oli käyttämättömyydestä johtuvaa negatiivista valikoitumista. (Keller esittää tämän mekanismin hyvin, mutta antaessaan ymmärtää, että *englisch*¹ joutui väistymään *englisch*²-variantin tieltä, koska jälkimmäiselle ei muka ollut morfologista vaihtoehtoa, hän unohtaa *engländisch*-variantin, jota preskriptiiviset kielenoppaat puolustivat epätoivoisesti aina 1870-luvulle saakka.) Sosiaalinen selektio on siis lukemattomien yksilöllisten tekojen ja tekemättä jättämisten tahaton kertymä.

Näyttää siltä, että alitajuiseen rationaalisuuteen vetoava selitystyyppi on pikemminkin tarkennettavissa funktionaaliseksi selitykseksi — ja vieläpä sellaisella ymmärryksellä, että funktionaalisuuden perusteluksi riittää *kelpoisuus*, joka on kaikkia evolutionaarisia tuotamuksia luonnehtiva piirre. Sopii jopa ihmetellä, onko NK-selityksen ja (tiedostamattomasti) rationaalisen selityksen välillä mitään erityistä eroa. Koskeeko keskustelumme loppujen lopuksi vain siitä, millä nimellä yhtä ja samaa evolutionaarista selitystyyppiä olisi kutsuttava?

NÄKYMÄTÖN KÄSI, EMERGENSSI JA SEMIOOSI

Muutaman vuoden takaisessa artikkelissani (Nyman 1995) hahmottelen jatkumollista ja dynaamista *langue*-käsitystä perustamalla argumentointini Saussuren *Kurssin* (ks. CLG) muidenkin osien kuin vain alkuosan luentaan sekä ottamalla huomioon *Kurssin* — joka ei ole Saussuren omasta kynästä lähtöisin, ja puheestakin vain välillisesti, valikoidusti ja toimitetusti — »takana» olevia autenttisia tai autenttisempia tekstejä. Hahmotteluni on nähdäkseni jokseenkin yhteensopiva Määttä (1994; 1999) evolutionaarisen emergentismin kanssa, jossa kieli nähdään emergenttinä jatkumona. Aiheellisesti Määttä korostaa sitä, että oman kielensä pohdiskelu on luontaista ihmiselle. Kielen kieliopillinen kuvaus

on tällaisen luontaisen reflektiivisyyden taidoksi ja professioksi kehittynyt ja instituutio-naalistunut muoto. Poliittiset ja ideologiset valinnat saattavat nostaa tietyn kielimuodon kulttuurisesti esille, mutta loppujen lopuksi kaikkinaisen kielellinen pohdiskelu — maallikon tai grammaatikon — on Määttän (esim. 1999: 34–36) mukaan kielen käyttöä, joka on omiaan systematisoimaan kieltä ja jopa kohottamaan sen välinearvoa erilaisia standardointia edellyttäviä käyttöjä varten. Tilanne on jossain määrin sama kuin organisaatiotutkimuksessa. Kun spontaanisti kehkeytynyt organisaatio otetaan rakennekuvauksen kohteeksi, tällainen teoreettinen eksplikaatio samalla muuttaa kuvauksen kohteena ollutta organisaatiota.

On syytä tehdä käsitteellinen ero toisaalta spontaanisti syntyneen sääntö- tai tottumusjärjestelmän ja toisaalta varta vasten luodun ja vakioidun normijärjestelmän välillä. Tässäkin on kyse jatkumosta. Tällaiseen eroon Määttäkin viittaa:

Jos teemme esim. Tampereen kielen kieliopin, abstrahoituu (tai emergoituu – –) kaupungissa puhuttava kieli enemmän tai vähemmän systemaattiseksi koodiksi. (Määttä 1999: 29.)

Tampereen kieli eli murre on sosiaalisessa kanssakäymisessä kehkeytynyt kielenparsi, jonka syntyselitys on NK. Kukaan yksilö ei ole tahallaan luonut tai suunnitellut Tampereen kielenpartta sellaiseksi kuin se on. Kuitenkin tässä arjen käyttökielellä on emergenttejä rakenteistumia tai »puhekuvioita» (Kauppinen 1998), joita tamperelaislapset kieltä omaksuessaan kopioivat enemmän tai vähemmän tarkasti ja jotka uusintuvat jokapäiväisessä käytössä. Kuvitteellinen Tampereen kielioppi sitä vastoin olisi (tietyn sukupolven) tamperelaisuuksien vakioimista.⁷ Vakioiva kuvaus ei tietenkään ole NK-ilmio, mutta sikäli kuin tällainen kuvaus alkaa ohjailla kielellisiä valintoja, kyse on NK-ilmioista ja emergenssisistä. Murrekirjallisuus saattaa vieläkin voimakkaammin edesauttaa koodin vakioitumista; esimerkiksi Rauman murteen nortamolainen muunnos on virallistunut ja saanut puhtautensa vartijaksi Nortamo-seoran.

Määttä on ollut varauksellinen ja varovaisen kriittinen NK-selitystä kohtaan, jonka hän katsoo edustavan »kielitieteen empiiristä käännettä» ja olevan »yritys palauttaa kielen rakenne kausaalisen maailman piiriin» (Määttä 1999: 30). Molemmat väitteet vaativat kommentin. Ensiksikään NK-selitys ei edusta sen empiirisempää käännettä kuin esimerkiksi Itkosen rationaalinen selitys »funktionaalis-teleologisen selityksen yksilöpsykologisena versiona». Molemmat ovat individualistisia näkökulmia ilmiöihin, joita yleensä pyritään tarkastelemaan makrotasolta. Toiseksi otan kantaa Määttän väitteeseen »NK-malli on yritys palauttaa kielen rakenne kausaalisen maailman piiriin», jota hän yrittää tukea seuraavilla näkökohdilla:

NK-selitysmalli on paljossa vanhaan tapaan reduktionistinen ja dualistinen. Siinä teleologiset ilmiöt erotetaan jyrkästi vain ihmisen käyttäytymistä koskevaksi tasokseen. Evolutionaarinen kehitys nähdään taas puhtaana kausaalisen luonnonilmiönä darwinistisessa hengessä. (Määttä 1999: 30.)

⁷ Kuten Wiik (1997) Turun murteen kieliopissaan korostaa, kyse on hänen oman sukupolvensa kielellisen intuition mukaisesta kieliopista. Tämä ei tietenkään tarkoita, että tätä kielenpartta aikaisemmat tai myöhemmät intuitiot ja käytöt olisivat jotenkin oikeampia tai turmeltuneempia. Puheet täydellisestä murteenpuhujasta tai murteen geniuksesta kuuluvat tutkijan käsitteistöön, eivät arkeen.

Dualistinen NK-malli varmasti on siinä mielessä, että sen ontologiaan kuuluu kausaalisten tapahtumien ja rationaalisten tekojen välinen ero. Näin ollen on varsin yllättävä väite, että NK-malli olisi kausaalisesti reduktionistinen. Jos NK-malli käsittäisi tai esittäisi kielen rakenteen — siis kielen normatiivisuuden — kausaaliseen maailmaan kuuluvana, niin kielellistä interaktiota kaiketi käsiteltäisiin behavioristisesti »ärsyke → reaktio» -tapah- tumana. Näinhän ei tietenkään ole asianlaita. Kielellinen vuorovaikutus on myös NK-mal- lissa semioottinen prosessi, jossa erilaisten kielellisten valintojen kohteet emergoituvat varianteiksi — yksiköiksi tai piirteiksi, joihin valinnat kohdistuvat. Variantit ovat norma- tiivisia sikäli, että ne potentiaalisesti ohjaavat myös vastaisia valintoja. Sikäli kuin valin- tojen tuottamukset tulevat valinnan kohteeksi, varianteiksi, on kyse emergenssistä juuri Määtän tarkoittamassa mielessä (ks. Määttä 1999: 32). Variaatiota on kaikenlaista. Vain osa siitä on emergenttiä, osa taas on epifenomenaalista huojuntaa, joka ei vaikuta »takai- sinpäin». Kielellisen muutoksen tutkimisessa ja selittämisessä emme esimerkiksi ole kiin- nostuneita satunnaisesta idiolektaalisesta huojunnasta, joka johtuu siitä, että ihmisyksilö ei tuota mekaanisella täsmällisyydellä prototyyppimielessä samaa eli »parasta» foneet- tista hahmoa. Tällainen huojunta on ääntämisen epifenomeeni, samoin kuin esimerkiksi äännöksen mahdollinen nuhaisuus tai muu patologisuus. Kielellisen muutoksen selittä- misen kannalta relevantteja ovat vain sellaiset variantit, jotka kopioituvat kielellisessä vuo- rovaikutuksessa sen kautta, että ne tulevat valinnan kohteiksi.⁸

NK-selitykseen liittyvät kausaaliset tapahtumat ovat kumulaatiota, kertymistä. Jollei olisi erilaisten vaihtoehtoisten valintojen kumuloitumista, ei olisi variaatiota. NK:n tuot- tama ja ylläpitämä variaatio on »sokeaa» siinä mielessä, että siitä puuttuu *telos*. Variaatio- prosessit eivät ennusta sitä, mikä niiden tuottamista varianteista voittaa, vai voittaako mikään. Selektio eli valikoituminen puolestaan on valintojen kertymistä ja kertymisten uusintamaa käytäntöä, tapaa ja normatiivisuutta. Kielellisen muodon, variantin tai käy- tänteen, kelpoisuus on siihen kohdistuvan massiivisen valintakertymän, siis valikoitumi- sen, jatkuvuutta. Mutta jokainen yksittäinen valinta on kielellisessä vuorovaikutuksessa tapahtuvaa semioosia, periaatteessa yksilörationaalisesti perusteltua kielellistä toimintaa, tuottamista ja tulkintaa. Semioosin kautta NK-tuottamukset ovat emergenttejä hyppäyk- siä normatiivisuuden maailmaan (vrt. Nyman 1994b: 247).

Viimeistään Weinreichin, Labovin ja Herzogin klassisen artikkelin (1968) perusteella on selvää, että tie muutokseen käy variaation kautta. Evolutionaarisessa NK-selityksessä variaatioprosessilla ei ole päämäärää, *telosta*. Määttä on siis oikeassa todetessaan, että NK- teleologia on ihmistasoista. Ainoastaan vuorovaikutuksessa tapahtuvat kielelliset valin- nat ovat (yksilöpsykologisesti) teleologisia eli rationaalisia, mutta sosiaalisessa kanssa- käymisessä tapahtuvan puhumisen päämäärät eivät välttämättä toteuta systeemirationaa- lisuutta. Tavoitteet ovat paljon arkisempia, ja kielellisiä vain sikäli kuin ne ovat omiaan toteuttamaan henkilökohtaisen menestymisen kannalta tärkeitä intressejä. Määtän peirce- läisessä metafysiikassa rationaalisuus on ihmisen tajunnasta riippumatonta: »rationaali- suus – – on laajempi ilmiö luonnossa» (1999: 43). Maailmassa on niin ikään eriasteista mentaalisuutta, jota esimerkiksi teleologisuuden jatkumo ilmentää (44). Tämä muistuttaa

⁸ Joissakin kulttuureissa ääntämys ja muukin kielellinen käyttäytyminen saattaa olla enemmän tai vähemmän systemaattisesti sukupuolittunutta. Täten emergoituva sukupuolittunut variaatioprofiili on tietysti relevantti myös kielellisen muutoksen kannalta.

myös kreikkalaisten luonnonfilosofien *logos* 'maailmanjärki' -käsitystä. Määttän mukaan semioosi on jatkumo: ruumiintoimintojemme tasapaino perustuu molekyylien väliseen semioosiin, joka on luonnon rationaalisuutta; toisessa päässä taas tätä rationaalisuuden jatkumoa on tietoinen ja tiedostava luonnollisen kielen merkkien käyttö (1994: 34–44; 1999: 44). Sikäli kuin tällainen rationaalisuuden jatkumo on postuloitavissa, ihmistasoiset NK-ilmiot ovat sijoitettavissa samaiseen jatkumoon. Joka tapauksessa omaa näkökulmaani varten riittää se, että kielellinen ja muu kulttuurinen vuorovaikutus on semioosia, jossa interaktorit ovat ihmisiä ja ihmishengen tuotteita. Ihmirationaalisuus on oma emergentti tasonsa, ja kielen muutoksen selittämisen kannalta on aivan järkevää pitäytyä siihen. Kuten Itkonen (1983) korostaa, rationaalisuus on yksi normatiivisuuden muoto. Normatiivisuudelle on luonteenomaista se, että normeja ja muita sosiaalisia sääntöjä voidaan rikkoa, kunhan sanktiot kestetään. Tällaiseen nyansoituun vapaaseen tahtoon eivät molekyylit pysty! Inhimillistä toimintaa ohjaavat rationaalisuusprinsiipit ovat kulttuurisia tuotteita. Mitään superrationaalisuutta ei ole välttämätöntä olettaa. NK-selitys rajoittuu tietoisesti juuri tälle kulttuurispesifille tasolle.

NATURALISTISESTA HARHASTA NORMIKSI

Tieteellisen argumentoinnin klassisia virhepäätelmiä on ns. naturalistinen harha (*naturalistic fallacy*) eli normatiivisten ja faktuaalisten seikkojen sekoittaminen. Arkipäätelyssä taas ei ole mitenkään harvinaista, että jostakin vallitsevasta asiaintilasta päätellään tai »abdosoidaan», että niin ilmeisesti tuleekin olla. Kielellistä ja muuta kulttuurista muutosta ennakoivan variaation synnyssä on myös kyse naturalistisesta virhepäätelmästä, kun yleisestä käytännöstä päätellään sen luvallisuus, hyväksyttävyyys tai jokin muu normatiivinen nyanssi:

Luennoilta myöhästyminen on varmaan sallittua, koska se on niin tavallista.
Tälle kävelykadulle varmaan saa parkkeerata, kun tässä on pari muutakin autoa.
Tuskinpa tämä kielitaulu enää on voimassa, kun muutkin tallaavat nurmikkoja.
On varmaan oikein sanoa »alkaa satamaan», koska muutkin sanovat niin.

Usein kielellisen käytänteen muutos (*de facto* -muutos) jälkeenpäin virallistetaan (*de iure* -muutos). NK-selitys esittää faktuaalisen muutoksen synty- ja leviämismekanismin. Tiedostava »ongelmanratkaisullinen» rationaalinen selitys taas toimii faktuaalisesti jo tapahtuneen muutoksen virallistamisen tieteellisenä perusteluna ja oikeutuksena. Tätä varten laaditaan diagnostinen rakennekuvaus, joka paljastaa sen kooditustehtävän, johon kielellisen käytänteen muutos on omiaan. Osoitettu kooditusfunktio on samalla muutoksen ratkaisema ongelma.

Varsin kuvaavan esimerkin tarjoaa suomen *monta*-partitiivin rinnalla kansankielessä jo vuosisatoja elänyt kaksoispartitiivi *montaa*, joka on ollut preskriptiivisten kielioppiiden hyljeksimä, onhan kyseinen muoto morfologisesti anomaalinen. *Montaa*-muoto on kuitenkin itsepintaisesti elänyt, paitsi puhekielessä, myös kirjoitetussa sanassa, ja niinpä se Kielilautakunnan kokouksessa 20.2.1995 viimein hyväksyttiin yleiskieleen (Länsimäki 1995). Virallisen hyväksymyksen teoreettisena oikeutuksena esitettiin muun muassa se, että esimerkiksi lauseiden välillä on aspektuaalinen ero, joka näin saadaan ilmaistuksi:

▷

*Luin monta kirjaa.
Luin montaa kirjaa.*

Tässä on siis osoitettu eräänlainen kielikoodissa oleva aukko, jonka täyttämiseksi *montaa*-variantin voidaan katsoa olevan omiaan. Silti ei ole täysin varmaa, onko Internetistä löytyvä tekstiote syntynyt kuvatonlaisessa volitionaalis-episteemisessä tilassa:

Kyl mä montaa kirjaa oon luku. Pidän erityisesti kirjoista: Huone 13, Perheriita, Noitavaellus, Suoraa toimintaa Tossavaiset, Hissillä neljälteen kerrokseen ja Skeittailu pojasta.

Variantti *montaa* on virallistettu *monta*-muodon rinnalle lisäksi sellaisissa »tapauksissa, joissa se selventää niitä merkitystehtäviä, joita partitiivilla lauseessa halutaan osoittaa». Selitys implikoi, että *montaa* on selvempi kuin *monta* esimerkiksi seuraavissa lauseissa:

*Monta (tai: montaa) uutta sopimusta ei enää tehdä.
Liitto rankaisi monta (tai: montaa) urheilijaa.*

Jos näin on, niin sopii kysyä, miksei suositukseksi yksin tein tullut *montaa*. Mukana tuntuu hieman olevan välttämättömyyden hyveellistämistä sen taustaoletuksen pohjalta, että muutoksen täytyy olla muutosta parempaan. Evolutionaarisenä mekanismina NK ei tue tällaista teleologista taustaoletusta. NK-selityksessä kielen normatiivista muotoa ja siinä tapahtuvaa muutosta ei edellytetä funktionaalisesti perustelluksi ja määräytyneeksi. Riittää, kunhan kielen muoto on kyllin hyvä. Ja se on, jos sillä on jatkuva kysyntä. Variantin *montaa* kelpoisuuden osoittaa yksinkertaisesti se, että se on tehokkaasti uusintunut arkisessa käytössä. Kiistämätöntä toisaalta on, että *montaa* esiintyy erityisesti tietyissä kollokaatioissa (*ei montaa; montaa mieltä; montaa eri tyyppiä* jne.). Samantapaisen »infektioportin» kautta *kahtaa*-varianttikin tuntuu tekevän tuloaan (esim. *kahtaa eri tyyppiä*). Rationaalinen ongelmanratkaisumalli ei selitä *montaa*-muodon moninaisia »turhia» käyttäjiä:

*Sitä on montaa sorttia.
Siellä ei ollut montaa tuttavaa.
Toiveenani oli myös, että poikueeseen tulisi montaa väriä.
Montaako tulosta odotetaan saatavan?*

Viimeksi mainittu lause on Länsimäen (1995: 18, 21–22) aspektuaalisten esimerkkien valossa jopa karkeasti virheellinen. NK-selityksessä ei postuloida ongelmaa, jonka ratkaisuna olisi *montaa*-partitiivi. Evolutionaariselle selitykselle on luonteenomaista se, että tuotos on »sokean» ylenpalttista. On siis vara valita. Valinta saattaa olla tiedostamattomasti interaktiivista tai sitten tiedostavasti kielenhuollollista.

ORGANISMIMETAFORASTA KIELELLISTEN RESURSSIEN MARKKINOIHIN

Tässä luvussa luonnostelen sellaista dynaamista kielikäsitteitä, joka toisaalta tekisi oikeutta Ferdinand de Saussuren *langue–parole*-erottelulle, jota pidän hyödyllisenä ja välttämättömänä analyttisenä jakona, ja toisaalta pystyisi ymmärtämään sitä kielellistä heterogeenisyyttä ja pluralismia, joka kuitenkin kaikkialla muodossa tai toisessa vallitsee. Bourdieun (1991) esittämä markkinametafora on nähdäkseni monessa suhteessa huomion arvoisen. Kilpailua tapahtuu monella emergentillä tasolla: mikä kieli missäkin tilanteessa valikoituu, mikä koodi koodinvaihdossa pyrkii valikoitumaan, mikä sosiaalinen tai alueellinen varieteetti eri tilanteissa valikoituu, miten kielen »sisäiset» rakenteelliset variantit valikoituvat jne. Kaikissa näissä tasoissa on kyse arkisista tilanteista, joissa viime kädessä kukin yksilö pyrkii toteuttamaan kielellisesti ilmenevän symbolisen pääomansa avulla ei-kielellisiä tai vain satunnaisesti kielellisiä päämääriään. Tässä luvussa esitettävät ajatukset ovat alustavia ja keskeneräisiä.

LANGUE JA PAROLE — EMERGENSSI JA KUMULAATIO

Kielen käyttö edellyttää käsitteellisesti kieltä, jota käytetään. Tästä seuraa kielentutkimuksen analyttinen perusjako toisaalta kielellisen rakenteen ja toisaalta kielellisen toiminnan tarkasteluun. Rakennetutkimusta voidaan nimittää autonomiseksi kielitieteeksi. Siinä kieltä tarkastellaan koodina, jonka sisäisen rakenteen kuva(us) on kielioppi. Kieleksi taas tämän kielioppiteorian käytännössä ja puitteissa määrittyy kuin itsestään se, mitä kielioppi kuvaa. Autonominen tutkimus pyrkii vastaamaan kysymykseen, *mitä* (yksikköjä ja näiden välisiä suhteita) kielessä on. Tämä on epistemologisesti perustava kysymys. Niinpä kaikki kielellistä toimintaa tarkastelevat ja selittävät lingvistiikan alueet *miten-* ja *miksi-*kysymyksineen edellyttävät käsitteellisesti autonomista lingvistiikkaa, josta ne saavat käsitteensä. (Autonomisen kielitieteen metodologisista ja filosofisista perusteista ks. Itkonen 1978.)

Yllä mainittu analyttinen perusjako on ilmeisenä jo Ferdinand de Saussurella (1857–1913), joskin hänen projektinsa jäi yksityiskohdiltaan pahasti kesken. Saussuren mukaan (esim. CLG 139) »kielen totaliteetti» (*langage*) koostuu sekä *languesta* (rakenteesta) että *parolesta* (toiminnasta). Kielen totaliteetin selittämiseksi tarvitaan kaksi lingvistiikkaa, nimittäin *linguistique de la langue* ja *linguistique de la parole*. Näistä edellinen vastaa autonomista kielitiedettä, jälkimmäinen (CLG 36–39; Godel 1981) taas periaatteessa kaikkia kielellistä toimintaa tarkastelevia lingvistiikan alueita, joita Itkonen (1983) kokoavasti nimittää kausaalikielitieteeksi.

Autonomisen kielentutkimuksen kohde on *langue*, joka on »à la fois l’instrument et le produit de [la parole]» (CLG 37). Saussuren *langue* on siis kielellisen toiminnan sekä väline että tuottamus. *Parolen* välineenä *langue* on sosiaalinen tosio (*fait social*) ja yksilöstä riippumaton konventio. Autonomisessa kielitieteessä (*linguistique de la langue*) kieltä tarkastellaan kielen käytön mahdollistajana ja rajoittajana, siis normien tai sosiaalisten sääntöjen järjestelmänä. Normatiivisuutta ei voi synkronisesti palauttaa yksilöpsykologiaan eikä aikapaikkaiseen käyttäytymiseen: »We do not use people’s behaviour to test our norm-

▷

sentence; rather, we use our norm-sentence to test people's behaviour» (Itkonen 1983: 59). Toisaalta normatiivisuus palautuu geneettisesti naturalistisen harhan tapaiseen semioosiin. Voisi ehkä päätellä, ja on pääteltykin, että koska *langue* on kielen sosiaalinen puoli, *parole* on niin muodoin oltava kielen yksilöllinen ja psykologinen puoli. Yksilöllinen puoli *parole* varmasti onkin. Ensimmäisellä yleisen kielitieteen kurssillaan vuonna 1907 Saussure toteaa nimenomaan, että kielellisen toiminnan kenttä (*la sphère parole*) on läpikotaisin sosiaalinen (ks. Godel 1981: 47). Tästä ei tietenkään seuraa, että *parole* ei olisi yksilöllistä. Siitä ei edes seuraa, että *parole* ei olisi jotain psykologistakin. Kysehän on siitä, miten »psykologinen» tai miten »sosiaalinen» ihmisen psyyke loppujen lopuksi on. Käsitys *parolen* »yksilösosiaalisuudesta» on joka tapauksessa yhteensopiva esim. Vološinovin (1990 [1929]) ja Vygotskyn (ks. Wertsch 1985) käsityksen kanssa, että ihmispsyyke on sosiaalisuuden kyllästävä.

Linguistique de la parole jäi Saussurelta paljolti käsittelemättä ja varsinkin jäsentämättä, mutta mikään hänen keskeneräisessä työssään ei osoita, ettei se olisi voinut sisältyä hänen lingvistiikkansa »lopulliseen» versioon. Kielen elämän tutkimus on joka tapauksessa ollut suuressa määrin *langue*-lähtöistä makrolingvistiikkaa. Tämä väite pätee sekä sosiolingvistiseen variaation tutkimukseen (ks. Williams 1991: 66–93; Nieminen 1999: 1–13) että kielen muutoksen kuvaamiseen ja selittämiseen. Perinteisesti kielen muutokset on kuvattu »diakronisina korrespondensseina», joissa kulloinkin tarkasteltavana oleva muutos yhdistää sukupuun noodin hierarkiassa seuraavaksi alempaan noodiin; esim. keskiyläsaksan *spranc* : *sprungen* > uusyläsaksan *sprang* : *sprangen* (ks. Itkonen 1982: 106).

Saussuren näkemys kielellisen rakenteen ja toiminnan välisestä suhteesta voidaan tiivistää seuraavaksi teesiksi: Metodologisesti *langue* edeltää *parolea*, mutta historiallisesti *parole* edeltää *languea*: »historiquement, le fait de parole précède toujours» (CLG 37). Toisaalta, vaikka »[c]’est dans la parole que se trouve le germe de tous les changements» (mp.), kaikilla iduillaan olevilla uudennoksilla ei ole henkiin jäämisen mahdollisuutta. Se, mikä jää vain yksilökohtaiseksi väläykseksi, on tuomittu sosiaaliseen ja historialliseen olemattomuuteen, sillä viime kädessä vain se, mikä pääsee *langueen*, on kielen elämän kannalta (kyllin) merkityksellistä.⁹ Tässä olemassaolon kriteeri on sosiaalinen tai oikeastaan evolutionaarinen. George Berkeleyyn kuuluisaa teesiä *esse est percipi* ’olemassaolo on havaituksi tulemista’ vulgaaristi mukaillen voisimme sanoa: *esse est seligi* ’olemassaolo on valituksi tulemista’. Näin ajatellen vain se on olemassa, minkä käytäntö — esimerkiksi kielen käyttö — uusintaa.

Tältä pohjalta on myös *langue* ymmärrettävä. Ei ole välttämätöntä ottaa kantaa siihen, kuinka tiukka systeemi *langue* on. Mikä on normatiivista, on käsitteellisesti aikaisemmin valituksi tullutta. Tässä katsannossa *langueen* ei kuulu vain kouluissa opetettava kirjallinen tai yleiskielinen ja mahdollisesti kansallisvaltiota yhdistävä kielenparsi — vaikka näin on käytännössä paljolti ollutkin — vaan kaikki ne kielelliset varieteetit, jotka uusiutuvat tai ovat uusiutuneet erilaisten alueellisten ja sosiaalisten ryhmien käytännöissä ja erilaisissa tyyllillisissä valinnoissa. On selvää, että tässä on kyse dynaamisesta jatkumosta.

⁹ »Mais toutes les innovations de la parole n’ont pas le même succès, et tant qu’elles demeurent individuelles, il n’y a pas à en tenir compte, puisque nous étudions la langue; elles ne rentrent dans notre champ d’observation qu’au moment où la collectivité les a accueillies». (CLG 138.)

LANGUEN JA PAROLEN RUUMIILLISUUDESTA

Analyttisena perusjakona *langue–parole* on nähdäkseni aivan välttämätön. Sitä ilman kielen elämän, sen totaliteetin (*langage*), ymmärtäminen jää väkisin vaillinaiseksi. Kieli on toimintaa, vuorovaikutusta, merkityksistä neuvottelemista, kokemista, asennetta ja ruumiillisuutta,¹⁰ mutta toisaalta Itkonen on aivan oikeassa korostaessaan (esim. 1978: 175–191), että kielen normatiivisuudesta ollaan pääsemättömissä. Normatiivisuus on jatkumollista niin kuin tilanteet, jotka avaavat ja sulkevat tiettyjä kielellisen ja muun käyttäytymisen muotoja. *Langue* seuraa tilanteita ja tilanteista sikäli, että kulloisessakin tilanteessa on omat rajoituksensa ja mahdollisuutensa, jotka tulevat perinteestä, tavoista ja tottumuksista ja edustavat näin ollen normatiivisuutta. *Langue* on aina konkreettisesti mukana tilanteisesti oikean tai hyväksyttävän käytöksen mittapuuna (Ahlman 1928). Kielellisen ja muun sosiaalisen käytössäännön olemassaolo havaitaan sen kautta, että joku poikkeuksellisella käytöksellään rikkoo sitä — tämä on usein väärin ymmärretyn sanonnan *exceptio confirmat regulam* 'poikkeus vahvistaa säännön' varsinainen mieli. Vaikka kielen tosiasiat ovatkin meille intiimiydestään huolimatta hämärät (Heinämaa 1995), niitä rikkova poikkeuksellinen käytös tuo tämän alitajuisen tiedon välähdyksiä tietoisuuteen.

Langue siis edustaa kielen normatiivisuutta — sitä, mikä sekä mahdollistaa että rajoittaa kielellistä käyttäytymistä, joka on tyypillisesti ellei aina jossakin tilanteessa tehtyjä vuorovaikutuksellisia tekoja. Se, mihin *langue* kiinnittyy tai kiinnitetään alueellisesti, sosiaalisesti, tilanteisesti, institutionaalisesti tai poliittisesti, ei ole puhtaasti lingvistinen kysymys. Samasta syystä kielen ja murteen välinen suhde ei ole puhtaasti lingvistinen eikä lingvistiikalla ratkeava kysymys. Perimmältään kyse on vallasta, arvoista ja identiteetistä. Valtakieli on vallan kieli, sanan vakiomerkityksessä alueellisen julkisen vallan käyttämä, vaatima ja opettama kieli, joka on kovaa valuuttaa aluerajojensa sisällä. Autonominen lingvistiikan perinteessä ja käytännössä kuvauksen kohteeksi ja teorianmuodotuksen taustaksi on kuin itsestään tullut se kielenparsi, jota kouluissa opetetaan ja jossa julkisuus elää, siis valtakieki ja vallankin sen kirjoitettu muoto. Näin ollen on ollut helppo kiinnittää *langue* valtakieleen, mutta tällainen taustaoletuksia luova kiinnitys ei nouse asioiden luonteesta vaan poliittisista ja pragmaattisista tarpeista. Itse asiassa *langue* on aina täsmälleen siellä, missä *parole*kin.

Langue ja *parole* ovat eri näkökulmia samaan »ruumiilliseen» todellisuuteen. Maailmaan asettuessaan — Heinämaan (1995) merleau-pontylaista kuvaa käyttäkseni — ihminen samalla asettuu kieleensä. Normatiiviseen asettumisen ruumiillisuus ilmenee erityisen konkreettisesti oman kielen artikulaatorutiinien omaksumisessa. Vasta kun yksilö on kielensä ääntörutiineihin »asettunut», hän kuulostaa suomalaiselta, virolaiselta, ruotsalaiselta, ranskalaiselta jne. Ruumiillistuneet ääntörutiinit koetaan luonnollisiksi. Tämä on tottumuksesta tuleva *altera natura* 'toinen luonto', kuten Cicero *De re publica* -teoksessaan sanoo. Ääntörutiinit ja muut ruumiillistumat ovat samalla normatiivisia. Niiden

¹⁰ Tällaisia ajatuksia tuovat esiin monet kielitieteen »empiirisen käänteen» edustajat. Dufva (1998) ja Nieminen (1999: 13–20) esittelevät kielen »dialogista» näkökulmaa. Heinämaa (1995) taas korostaa merkityksen ruumiillisuutta. Nämä ovat tärkeitä puheenvuoroja, joskin olisi vastuutonta niellä ne sellaisinaan. Heinämaan esitystä täydentää Kelomäki (2000), jonka viesti on kiteytettävissä seuraavasti: Heinämaa osoittaa sen, mitä kaikkea kielitieteen perinne on jättänyt käsittelemättä, mutta toisaalta nämä näkökohdat eivät millään muotoa voi korvata kielitieteen perinnettä. Täydentäviä lisiä ne kuitenkin ovat.

varassa tunnustetaan patologinen ja muu poikkeavuus.

Rutiinit, tottumukset ja tavat ovat yksilöön kokemuksellisesti ruumiillistuneita — kuten ruumiilliset kielikuvat sellaiset kuin *kielikorva* ja *Sprachgefühl* osoittavat — mutta samalla ne kuuluvat sosiaaliseen kenttään ja virittävät sen. Sosiaalisen kentän sijasta olisi ehkä täsmällisempää puhua *markkinoista*, joissa jokainen yksilö haluaa myydä itseään — sitä, mitä hän on, mitä hän edustaa, mihin hän pystyy, mitä hän haluaa, siis ruumistaan tapojen, kokemusten ja osaamisten kirjona, kokonaisuutena ja tyyssijana — onnen, menestyksen tai muun hyvän saavuttamiseksi.

KIELELLISET RESURSSIT JA SYMBOLINEN PÄÄOMA

Kieltä on verrattu milloin monimutkaiseen koneeseen milloin organismiin (ks. esim. Schmitter 1992). Molemmat analogiat avaavat kieleen sellaisen näkökulman, jossa korostuu systeemisyyttä, homogeenisuus, rekursiivinen »kreatiivisuus» sekä muotojen funktionaalisuus. Tämä näkökulma on tiedostava ja rationaalinen. Se on ilmeisen välttämätön autonomiselle lingvistiikalle, yleis- ja varsinkin kirjakielen huollolle ja suunnittelulle sekä perinteelliselle kielenopetukselle, jotka taas palvelevat kansallista yhtenäisyyttä tai »menestysstrategiaa». Juuri tällaisen tiedostavan toiminnan tuloksena syntyy *Ausbausprache* (Kloss 1962) eli työstetty koodi, joka toimii kielellisen toiminnan »legitiiminä standardina» (*langue legitime*; Bourdieu 1991).

Kone- ja organismimetaforiikka sivuuttaa kielelliset arkitoiminnot. Kielen käyttö esitetään monologisena ajatteluna, ja kielellinen viestintä käsitetään telementaatioksi, jossa asenteeton puhuja koodittaa viestin propositionaalisen sisällön lähetettäväksi kuulijalle, joka puolestaan purkaa koodista puhujan tarkoittaman puhtaan merkityksen. Kielen esittävä tehtävä korostuu. Näin kielen ja kommunikaation arkisemmat tehtävät jäävät huomiota vaille. Organismimetafora estää näkemästä kielen ja kielellisen käyttäytymisen keskustelullisuutta, heterogeenisuutta ja pluralismia.

Kielellistä kanssakäymistä luonnehditaan mielellään yhteistyöksi (esim. Grice 1975). Tässä yhteistyödiskurssissa kielelliset toimijat nähdään merkityksistä neuvottelevina kumppaneina, joilla on yhteinen myönteinen päämäärä. Tässä näkökulmassa ei sinänsä ole mitään vikaa, mutta sitä on syytä syventää kysymällä, millä ehdoin yhteistyö on syntyäkseen. Bourdieun (1991) teesi on, että kielellisen kanssakäymisen logiikka on markkinoilla tapahtuvan vaihdannan logiikkaa. Markkinathan ovat yksi yhteistyön muoto ja sen tahaton seuraus. Yhteistä »suurta» päämäärää ei ole (Smith 1933 [1776]: 549) — paitsi ehkä retorisisella tasolla. Markkinayhteistyö on pikemminkin kilpailullista kuin talkoohenkistä. Bourdieulaisittain käsitettynä kielellinen ja muu sosiaalinen vuorovaikutus on eräänlaista mittelöä. Kielellisessä ja muussa sosiaalisessa kanssakäymisessä interaktorit ottavat mittaa toisistaan määritelläkseen puhekumppaninsa arvon. Tässä mittelössä on kyse ns. symbolisen pääoman muodostuksesta ja käytöstä niiden asioiden ja päämäärien toteuttamiseksi, joita itse kukin toimija pitää elämässään tärkeänä.

Rationaalisen ja NK-selityksen keskinäistä suhdetta on tähän mennessä käsitelty varsin suppeasta — joskin autonomisen lingvistiikan tutkimusperinteen kannalta keskeisestä — perspektiivistä, nimittäin ns. sisäisten muutosten kannalta. Sisäiset muutokset ovat tietysti organisaisesti tulkitun kielikoodin funktionaalista itsesääätelyä, jossa koodi tavaltaan ottaa vastaan tietyn muutoksen (ks. Anttila 1978). Tässä katsannossa kieli on erään-

lainen organismi, jonka elämä on muuttuviin ekologisiin ehtoihin sopeutumista. Roman Jakobsonin ja Michael Shapiron edustaman teleonomisen näkemyksen mukaan kielellä on kiinteä päämäärä, joka olisi periaatteessa nähtävissä ja pääteltävissä nykytilasta käsin, jos tietäisimme kaikki nykytilaan vaikuttavat tekijät (ks. Jakobson 1973: 22; Shapiro 1991: 113). Tässä katsannossa kielen muutos on siis metafysisesti ennustettavissa, mutta epistemologisesti ainakin tällä hetkellä ennustamaton. Autonomistinen kielentutkija on joka tapauksessa kiinnostunut funktionaalisesti rakentuneen organismin sisäisestä elämästä, rakenteesta ja siinä tapahtuvista muutoksista.

Eronteko sisäisten ja ulkoisen muutosten välillä on organismimetaforan kannalta luontevaa metodologiaa. Sisäisen ja ulkoisen muutoksen välinen ero kuitenkin häipyä, kun lähdemme siitä, että muutosta tyypillisesti edeltää variaatio tai että muutos koskee varianttien välisiä voimasuhteita (vrt. *montaa*-tapaukseen). Variaatio taas on sosiaalista valikointumista — siis NK-ilmö. Variantit joko uusintuvat käytössä tai kuolevat pois käyttämättömyyttään lingvistikalla symbolimarkkinoilla. Voittoisa variantti voi olla symbolista pääomaa. Eri koodeilla on eri tilanteissa eri noteeraus. Kielen oppiminen on samalla sen oppimista, miten kieltä missäkin tilanteessa kannattaa käyttää (Bourdieu 1991: 94). Yksilön kielelliset resurssit (kuten kielitaito, tyyllinen herkkyyks ja liikkuvuus, kielellinen tilannetaju) ovat henkistä pääomaa, joka noteerataan symbolisilla markkinoilla, joilla kukin yksilö pyrkii toteuttamaan itseään ja sitä, mitä hän pitää tärkeänä tai välttämättömänä.

Kun puhutaan kilpailevista muodoista tai varianteista, tarkoitetaan näiden varianttien suhteellista kelpoisuutta. Ja variantit ovat olemassa siinä määrin kuin niillä on kysyntää (*esse est seligi*). Varianttien arkikäyttäjät eivät normaalisti tiedä eivätkä tiedosta käytöllään milloin uusintavansa jotakin muotoa, milloin heikentävänsä jonkin muun variantin markkina-asemaa olemalla käyttämättä kyseistä varianttia. Tässä mielessä variaatio on »sokeaa» massavalikointumista.

LOPPULAUSE

Kun kieli muuttuu, niin mikä muuttuu? Ilmeisestikin muutos kohdistuu rakenteeseen. Jos kieli hahmotetaan koneeksi tai organismiksi, muutoksen on siis kohdistuttava koneen tai organismin rakenteeseen eli siihen, millainen koneen tai organismin kuuluu tai on kuulunut olla. Rakenne on siis normatiivinen käsite. Pelkkä uudennos ei vielä ole muutosta. Esimerkiksi onnettomuudessa koipensa katkaissut koirayksilö on yhä normatiiviselta rakenteeltaan nelijalkainen. Aito muutos on tyyppin muutosta: konemetaforassa konetyyppi muuttuu toiseksi; organismianalogiassa taas muuttuu laji (*species*). Tällaisten analogioiden käyttökelpoisuudella on rajansa.

Koneanalogia tavoittaa yleis-, kirja- ja valtakielen, joka toimii yleisen luku- ja kirjoitustaidon sekä virallisen puhekulttuurin takeena. Tällainen *Ausbausprache* on kielenhuollon (tai ainakin huoltoyritysten) kohde ja tulos. Huolto edellyttää teoreettista kuvausta, joka sekin on kielen käyttöä (Määttä 1999). Juuri tässä kontekstissa deskriptio palvelee ja on samalla preskriptiota. Konemetafora ei kuitenkaan puhu mitään kielen »luonnollisesta transmissiosta» (Bally 1921), joka tapahtuu tahattomien ylyksilöllisten sosiaalisten voimien kentässä, symbolisen pääomanmuodostuksen markkinoilla. Tässä artikkelissa näitä tahattomia yhteisöllisiä voimia on nimitetty NK-prosesseiksi.

▷

Organismianalogiassa kieli nähdään teleologisesti tai teleonomisesti itseään säätelevänä järjestelmänä. Kielenkäyttäjillä ei tässä näkemyksessä ole mitään erityistä roolia. Kehitysbiologi Ernst Haeckelille omistamassaan intoutuneessa kirjoituksessa August Schleicher (1863) vertaa kieltä kasviin, joka syntyy, kukoistaa ja kuolee. Tällainen näkemys sopii kielisukulaisuuden mallintamiseen, mutta arvoitukselliseksi jää, miten ja missä tällainen kieliorganismi on olemassa.¹¹ Nykyaikaisittain tulkiten schleicherilainen kieliorganismi ehkä vertautuisi »mielen virukseen» (Brodie 1995), mutta tällainen memeettinenkin kielikäsitys tuntuu hyvin reduktiiviselta, sikäli kuin siinä kielenkäyttäjät nähdään erilaisiin uskomuksiin helposti hurahtavana passiivisena massana.

Perinteellisessä historiallisessa kielitieteessä muutos on tapana kuvata makro- eli *langue*-tason muutoksena, kuten »kantakreikan $*k^w$ > attikalaiskreikan t (esim. $*k^wis$ > $tís$ 'kuka'; Risch 1976: 87). Tällaisessa »äännelaillisessa» muutoksessa on selvästikin kyse ääntönormin muutoksesta. Formula $*k^w > t$ kuvaa diakronista korrespondenssisuhdetta, mutta on syytä huomata, että ei ole mitään makrotason mekanismeja, joka suoraan yhdistäisi nämä kaksi kielentilaa toisiinsa. Kielentila $L_{t-1}(k^w)$ ei ole kielentilan $L_t(t)$ välitön syy missään kausaalisessa mielessä eikä mallissa. Tällaiset makrotilat liittyvät toisiinsa erilaisten sosiaalisten ja kulttuuristen mekanismien kautta, jotka perustuvat yksilöiden — jotka ovat kielenkäyttäjiä vain omien arkisten toimiansa ohella — tilanteiseen ja vuorovaikutukselliseen toimintaan sekä näistä toiminnoista kertyviin ja kertymättömiin valikoitumisiin, siis kielelliseen variaatioon ja eri varianttien distribuutioon sosiaalisessa kentässä.

Näkymätön käsi on yksi tapa käsitteellistää ja esittää sosiaalisessa kentässä tapahtuvaa, yksilötoimijoiden tahdosta ja tiedostuksesta riippumatonta massavalikoitumista. NK on sukua sellaisille sosiaalisille mekanismeille kuin Matteus-efekti ja »perässähiihtoeffekti» (*bandwagon effect*), jotka kumpikin ovat itseään toteuttavia ennustuksia. Matteus-efekti on Raamatun leiviskävertauksesta tuttu »jokaiselle, jolla on, annetaan, — — mutta jolla ei ole, siltä otetaan pois sekin mikä hänellä on» (Matt. 25, 29; vanha käännös). *Bandwagon*-efektin voi kiteyttää vaikkapa lauseeseen »kysyntä luo kysyntää». Gallupkyselyjen tulokset ohjaavat yleistä mielipiteenmuodostusta: »eihän ainakaan sellaisia kannata äänestää, joilla ei ole valituksi tuleminen mahdollisuutta.» Levyjen ja kirjojen bestsellerlistat lisäävät juuri listalla olevien kysyntää: »tämä on varmaan hyvä, kun muutkin siitä tykkäävät» Kielessä ajanhenkiset ilmaukset leviävät samanlaisen perässähiihtomekanismin kautta: »täytyypä viitata *child*-sanaan pronomiinilla *she* eikä *it*, kun näköjään muutkin intellektuellit niin tekevät.»¹² NK fokusoituu nimenomaan kertymisistä emergoituviin rakenteisiin, jotka alkavat vaikuttaa takaisinpäin yksilötoimijoiden kielellisiä tai muita kulttuurisia valintoja ohjaavasti.

Kielen elämän ja muutoksen NK-näkemys korostaa siis kieltä käyttävien yksilöiden arkista toimijuutta. Sellaisenaan se ei kuitenkaan ole vielä riittävä malli kielen muutoksen ja kielen normatiivisuuden selittämiseksi. Tavallaan NK johtaa meidät kielellisen normin muutoksen esikartanoon, kuten *montaa*-esimerkistä (s. 57) ilmenee: NK-prosessi

¹¹ Schleicherilainen kieliorganismi vertautuu jokseenkin luontevasti Haeckelin oppilaan, solubiologi Oscar Hertwigin (1922) sosiaalidarwinistiseen valtionäkemykseen.

¹² Itseään toteuttavista ennustuksista ks. Merton (1948). Matteus-efektistä Merton puhuu vakuuttavasti artikkelissaan (1968), joka on hyvää vastalääkettä nykyiselle sitaatti-indeksifetisismille. Sosiaalisista mekanismeista ks. Elster (1989); Hedström ja Swedberg (1996).

loi uuteen normiin johtaneen muutospaineen uusintamalla *montaa*-varianttia arkisessa kielikäytössä. NK onkin välttämätön, jos halutaan ymmärtää kielellisen ja muun kulttuurisen variaation dynamiikkaa ja mekanismia. NK luo »kuvioita», jotka saavat semioosin kautta yhteisöllistä merkitystä ja normatiivisuutta. Kieli on joka tapauksessa sosiaalisesti vaikuttava dynaaminen ilmiö, jonka »olemus» on kulloisenkin näkökulman paljastamaa tai luomaa. Jokainen näkökulma samalla rikastuttaa kohdettaan. Olisi hedelmätöntä väittää, että kielellä on jokin valmis immanentti olemus, jonka jokin nimenomainen teoria kykenee jäännöksettömästi paljastamaan. Erilaisille näkökulmille on siis edelleen paljon käyttöä.

KIRJALLISUUTTA

- ADAMSKA-SALACIAK, ARLETA 1991: Language change as a phenomenon of the third kind. – *Folia Linguistica Historica* 12 s. 159–180.
- AHLMAN, ERIK 1928: Kieli ja puhe. – *Virittäjä* 32 s. 156–162.
- ANTTILA, RAIMO 1975: The indexical element in morphology. – *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. Vorträge 12. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft.
- 1978: The acceptance of sound change by linguistic structure. – Jacek Fisiak (toim.), *Recent developments in historical phonology* s. 43–56. Trends in Linguistics. Studies and monographs 4. Innsbruck: Mouton.
- 1992: [Teoksen Keller 1990 arvostelu.] – *Studies in Language* 16 s. 213–219.
- 1993: *Change and metatheory at the beginning of the 1990s: the primacy of history*. – Charles Jones (toim.), *Historical linguistics: Problems and perspectives* s. 43–73. London: Longman.
- BALLY, CHARLES 1921: Langage naturel et langage artificiel. — *Journal de psychologie* 18 s. 625–643.
- BOURDIEU, PIERRE 1991: *Language and symbolic power*. Toimittanut ja alkuesittelyllä varustanut John B. Thompson. Kääntäneet Givo Raymond ja Matthew Adamson. Cambridge: Polity Press.
- BRENNAN, GEOFFREY – PETTIT, PHILIP 1993: Hands invisible and intangible. – *Synthese* 94 s. 191–225.
- BRODIE, RICHARD 1995: *Virus of the mind. The new science of the meme*. Seattle: Integral Press.
- BYBEE, JOAN – PERKINS, REVERE – PAGLIUCA, WILLIAM 1994: *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago, London: Chicago University Press.
- CLG = DE SAUSSURE, FERDINAND: *Cours de linguistique générale*. Publié par Charles Bally & Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. Paris: Payot. [1. painos: 1916; 2. painos: 1922].
- DUFVA, HANNELE 1998: From 'psycholinguistics' to dialogical psychology of language: Aspects of the inner discourse(s). – Hannele Dufva & Mika Lähteenmäki (toim.), *Dialogues on Bahtin: Interdisciplinary readings* s. 87–104. Center for Applied Language Studies. University of Jyväskylä.
- ELSTER, JON 1989: *Nuts and bolts for the social sciences*. Cambridge: Cambridge

- University Press.
- GARCÍA, ERICA 1997: *Convusco: a casuality of analogy, or of differential »unfitness»?* – *Linguistics* 35 s. 57–87.
- GEERAERTS, DIRK 1997: *Diachronic prototype semantics: a contribution to historical lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- GODEL, ROBERT 1981: La linguistique de la parole. – H. Weydt (toim.), *Logos semantikos II* s. 45–57. Berlin, New York: Walter de Gruyter; Madrid: Gredos.
- GRICE, H. PAUL 1975: Logic and conversation. – P. Cole & J. Morgan (toim.), *Syntax and Semantics* 3 s. 41–58. New York: Academic Press.
- HAKULINEN AULI (toim.) 1988: *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. Kieli 4. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- (toim.) 1996: *Suomalaisen keskustelun keinoja II*. Kieli 10. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HEDSTRÖM, PETER – SWEDBERG, RICHARD 1996: Social mechanisms. – *Acta sociologica* 39 s. 281–308.
- HEINÄMAA, SARA 1995: Ele, ilme ja rytmi: Kosketuksia Maurice Merleau-Pontyn kielikäsitkseen. – *Ajatus* 51 s. 161–185.
- HEISKALA, RISTO 1994a: Talcott Parsons ja rakennefunkcionalismi. – Risto Heiskala (toim.), *Sosiologisen teorian nykysuuntauksia* s. 88–120. Helsinki: Gaudeamus.
- 1994b: Sosiaalinen konstruktionismi. – Risto Heiskala (toim.), *Sosiologisen teorian nykysuuntauksia* s. 146–172. Helsinki: Gaudeamus.
- HERTWIG, OSCAR 1922: *Der Staat als Organismus. Gedanken zur Entwicklung der Menschheit*. Jena: Gustav Fischer.
- ITKONEN, ESA 1978: *Grammatical theory and metascience. A critical investigation into the methodological and philosophical foundations of 'autonomous' linguistics*. Current issues in linguistic theory 5. Amsterdam: Benjamins.
- 1981: [Teoksen Lass 1980 arvosteluartikkeli.] – *Language* 57 s. 688–697. [Uusintajulkaisu: ESA ITKONEN 1999: Kielitieteen kääntöpuoli. – *Kirjoituksia vuosilta 1963–1999* s. 159–176. Yleisen kielitieteen julkaisuja 2. Turku: Turun yliopisto.]
- 1982: Short-term and long-term teleology in linguistic change. – J. Peter Maher ym. (toim.), *Papers from the 3rd International Conference on Historical Linguistics* s. 85–118. Amsterdam: Benjamins.
- 1983: *Causality in linguistic theory. A critical investigation into the philosophical and methodological foundations of 'non-autonomous' linguistics*. London, Canberra: Croom Helm; Indiana: Indiana University Press.
- 1984: On the 'rationalist' conception of linguistic change. – *Diachronica* 1 s. 203–214.
- 1995: A note on explaining language change. – *SKY* 1995 s. 175–180. Helsinki: Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 1998: Mitä on 'kieliopillistuminen'? – Anneli Pajunen (toim.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta* s. 11–41. Suomi 185. Helsinki: SKS.
- ITKONEN, TERHO 1970: Ovatko ääntenmuutokset vähittäisiä vai harppauksellisia. – *Virittäjä* 74 s. 411–438.
- 1971: Lisää ääntenmuutoksista ja generativismista. – *Virittäjä* 75 s. 199–206.
- JAKOBSON, ROMAN 1973: *Essais de linguistique générale, tome 2: Rapports internes et*

externes du langage. Arguments 57. Paris: Minuit.

JUUSELA, KAISU 1989: *Törmäysmurteen variaatiosta*. Helsinki: SKS.

KAJANTO, IIRO 1957: *God and fate in Livy*. Annales Universitatis Turkuensis B:64. Turun Yliopisto.

KAUPPINEN, ANNELI 1998: *Puhekuviot: tilanteen ja rakenteen liitto*. Helsinki: SKS.

KELLER, RUDI 1990: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke Verlag.

——— 1994: *On language change: the invisible hand in language*. Englannintanut Brigitte Nerlich. London: Routledge.

KELOMÄKI, TAPANI 2000 (tulossa): Ymmärrysten ymmärrystä. – *Virittäjä* 104.

KLOSS, HEINZ 1967: Abstand languages and Ausbau languages. – *Anthropological linguistics* 9 s. 29–41.

LAAKSO, JOHANNA 1996: Haisee provosoidulta — aineiston arvioinnin ongelmia. – *Virittäjä* 100 s. 210–238.

LABOV, WILLIAM 1972: *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

LASS, ROGER 1980: *On explaining language change*. Cambridge: Cambridge University Press.

——— 1990: How to do things with junk: exaptation in language evolution. – *Journal of linguistics* 26 s. 79–102.

LEGGETT, ROBERT F. – NORTHWOOD, THOMAS D. 1960: Noise surveys of cocktail parties. – *Journal of the Acoustical Society of America* 32 s. 16–18

LINDGREN, ANNA-RIITTA 1993: *Miten muodot muuttuvat. Ruijan murteiden verbintaivutus Raisin, Pyssyjoen ja Annijoen kveeniyhteisöissä*. Tromssa: Tromssan yliopiston kielten ja kirjallisuuden laitos.

LINDSTEDT, JOUKO 1995: Typologia strukturalismin jälkeen. – *Virittäjä* 99 s. 224–232.

LINELL, PER 1982: *The written language bias in linguistics*. SIC 2. University of Linköping

LÄNSIMÄKI, MAIJA 1995: *Montaa-partitiivi*. – *Kielikello* 2/1995 s. 18–22.

MERTON, ROBERT K. 1948: The self-fulfilling prophecy. – *Antioch Review* (kesäkuu) s. 193–210. [Uusintajulkaisu: MERTON, RICHARD K. 1968: *Social theory and social structure* s. 475–490. New York: The Free Press.]

——— 1968: The Matthew effect in science. – *Science* 159 (no. 3810) s. 56–83.

MÄÄTTÄ, URHO 1994: *Funktionaalinen selittäminen morfologiassa. Metateoriaa ja huomioita suomen ja sen sukukielten tutkimusperinteestä*. Opera Fennistica & linguistica 7. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

——— 1999: Kielen sosiaalinen perusta ja sääntöjen emergoituminen. – Urho Määttä, Pekka Pälli & Matti K. Suojanen (toim.), *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta* s. 23–52. Folia Fennistica & Linguistica 22. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

NIEMINEN, TOMMI 1999: Kieli ja vaihtelu sosiolingvistiikassa. – Urho Määttä, Pekka Pälli & Matti K. Suojanen (toim.), *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta* s. 1–22. Folia Fennistica & Linguistica 22. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

NYMAN, MARTTI 1994a: All you need is what the system needs? – *SKY* 1994 s. 157–180.

▷

- Helsinki: Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 1994b: Language change and the 'invisible hand'. – *Diachronica* 11 s. 231–258.
- 1995: Saussure, *langue* ja kielitodellisuuden kaaos. – *Tiede & edistys* 20 s. 334–350.
- 2000: Kielen rakenne- ja toimintatasojen vuorovaikutuksesta. – Urho Määttä, Tommi Nieminen & Pekka Pälli (toim.), *Emergenssin kielelliset kasvot*. Tampere.
- PALANDER, MARJATTA 1987: Suomen itämurteiden erikoisgemiaatio. Helsinki: SKS.
- PAUNONEN, HEIKKI 1974a: *Monikon genetiivin muodostus suomen kielessä I: Johdanto*. Yksivartaloisten kaksitavujen monikon genetiivi suomen murteissa. Helsinki: SKS.
- 1974b: Vapaasta vaihtelusta. – *Virittäjä* 78. [Uusintajulkaisu: HEIKKI PAUNONEN & PÄIVI RINTALA (toim.) 1984: *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 2 s. 139–154. Helsinki: SKS.]
- 1976a: Allomorfien dynamiikkaa. – *Virittäjä* 80 s. 82–107. [Uusintajulkaisu: AULI HAKULINEN & PENTTI LEINO (toim.) 1983: *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 1 s. 57–85. Helsinki: SKS.]
- 1976b: Kotikielen Seura 1876–1976. – *Virittäjä* 80 s. 310–432.
- 1994: Kielen normit ja kielen ohjailun normit. – *Tiede & edistys* 11 s. 17–28.
- 1995: Puhesuomen muuttuva omistusmuotojärjestelmä. – *Virittäjä* 99 s. 501–531.
- REUTER, MIKAEL 1996: *Reuters rutor* 2. Esbo: Schildts.
- RISCH, ERNST 1976: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SAASTAMOINEN, KARI 1998: *Eurooppalainen liberalismi: etiikka, talous, politiikka*. Jyväskylä: Atena.
- SARHIMAA, ANNELI 1999: *Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes. Focus on Karelian-Russian language alternation*. Studia Fennica Linguistica 9. Helsinki: SKS.
- SCHLEICHER, AUGUST 1863: *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft: Offenes Sendschreiben an Herrn Dr. Ernst Haeckel*. Weimar.
- SCHMITTER, PETER 1992: 'Maschine' vs. 'Organismus'. Einige Überlegungen zur Geistes- und Sprachwissenschaftsgeschichte im 18. und 19. Jahrhundert. – Anders Ahlqvist (toim.), *Diversions of Galway: Papers on the History of Linguistics* s. 291–307. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- SHAPIRO, MICHAEL 1991: *The sense of change. Language as history*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- SMITH, ADAM 1976 [1759]: *The theory of moral sentiments*. Toimittaneet D. D. Raphael & A. L. Macfie. Oxford: Clarendon Press.
- 1933 [1776]: *Kansojen varallisuus. Tutkimus sen olemuksesta ja tekijöistä*. Suomentanut Toivo T. Kaila. Ensimmäinen nide. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- TAINIO, LIISA (toim.) 1997: *Keskustelunanalyysin perusteet*. Tampere: Vastapaino.
- VOLOŠINOV, VALENTIN 1990 [1929]: *Kielen dialogisuus*. Suomentanut Tapani Laine. Tampere: Vastapaino.
- WEINREICH, URIEL – LABOV, WILLIAM – HERZOG, MARVIN I. 1968: Empirical foundations for a theory of language change. – Winfred P. Lehmann & Yakov Malkiel (toim.), *Directions for historical linguistics. A Symposium* s. 95–195. Austin, London: University of Texas Press.

- WELNA, JERZY 1980: On gender change in linguistic borrowing (Old English). – Jacek Fisiak (toim.), *Historical morphology* s. 399–419. Trends in Linguistics. Studies & Monographs 17. The Hague: Mouton.
- WERTSCH, J. 1985: *Vygotsky and the social formation of mind*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- WIIK, KALEVI 1997: *Tämmöttös. Turun murteen kielioppi ja harjoituskirja*. Turku: Beola.
- WILLIAMS, GLYN 1992: *Sociolinguistics. A sociological critique*. London, New York: Routledge.

LA 'MAIN INVISIBLE' ET L'ÉPISTEMOLOGIE DE LA LINGUISTIQUE

Un consensus existe au sein des linguistes, au moins au niveau épistémologique, pour penser qu'il n'y a aucun algorithme régissant le changement linguistique. Certains scientifiques (notamment, Lass 1980) en ont même tiré la conclusion que la linguistique historique manque de toute puissance explicative et base scientifique. Esa Itkonen, dans une revue très sobre (1981), précisa que le changement linguistique s'explique de la manière traditionnelle, c'est à dire, par des raisons physiologiques, psychologiques et fonctionnelles. Dans une version de ce modèle, le changement linguistique est conçu comme une action rationnelle dont le but est de résoudre un certain problème fonctionnel qui assaille le code de langue. Un exemple de problème fonctionnel pourrait être une situation dans laquelle un signifié est encodé par plusieurs signifiants. Voir Anttila (1989; 1993); Itkonen (1982; 1983; 1984).

Il a été signalé par l'auteur de ces lignes (Nyman 1994a) que dans le modèle traditionnel, le changement linguistique se conçoit comme une action volontaire exécutée par la masse parlante. D'autre part, la masse parlante est conçue comme un individu rationnel qui vit dans monde composé de faits linguistiques qu'il connaît parfaitement et qu'il peut manipuler afin d'améliorer et de raffiner le code de langue. L'acteur téléologique possède également une volonté qui dirige son action, et une épistémologie qui lui permet d'évaluer des options et de faire des choix.

Dans cet article, nous voudrions proposer une approche très différente. Notre modèle se concentre avant tout sur la variation »aveugle« ou fortuite qui résulte en tant que conséquence involontaire de la façon dont la masse parlante se sert de leur langue maternelle dans la vie quotidienne. Le mécanisme qui provoque la variation linguistique est, en dernière analyse, celui qualifié par Adam Smith de »main invisible« (Keller 1990).

▷

Le premier chapitre contient une caractérisation générale de la main invisible. Il est signalé, entre autres, que la variation résulte de l'accumulation mécanique des actions convergentes. En soi, donc, le mécanisme n'actualise aucun but préétabli. Les variations qui émergent du mécanisme cumulatif peuvent subir des processus sémiotiques (semiosis).

Le deuxième chapitre se compose de trois sections. Dans la première, nous confrontons notre approche avec l'explication rationnelle et abordons la question de la rationalité inconsciente (Itkonen 1982; 1983; 1984). Nous en concluons que le principe de la rationalité inconsciente est très problématique. Dans la deuxième section, nous essayons de prouver que notre modèle est de même nature que le modèle émergentiste proposé par Urho Määttä (1999). Dans la troisième section, nous traitons le phénomène qualifié de fausseté naturaliste (naturalistic fallacy). Cette «misconception» abductive, très caractéristique du raisonnement journalier, tend à engendrer une attitude normative. Le phénomène s'exemplifie par le mot finnois *montaa* 'plusieurs' qui, après avoir été rejeté par les grammairiens prescriptifs, a été intronisé par le Bureau de la langue finnoise (en 1995).

Le troisième chapitre suggère une conception dynamique du langage. D'une part, le modèle devrait rendre justice à la dichotomie langue / parole saussurienne — une dichotomie analytique que nous considérons très utile et même nécessaire. D'autre part, notre modèle doit pouvoir faire face à l'hétérogénéité et au pluralisme linguistiques qui caractérisent la vie de chaque langage. Nous faisons la proposition que le concept du capital symbolique (Bourdieu 1991) est plein de promesses à cet égard. ■

Kirjoittajan osoite (l'adresse):

Yleisen kielitieteen laitos,

PL 4 (Fabianinkatu 28),

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *martti.nyman@ling.helsinki.fi*